

ספרים

רשם לי על לוח גדול ובכתב מפואר: „לעולם לא יהיה שלום בין העמים, עד שידברו כולם שפה אחת ויכתבו כולם כתב אחד“. וכששאלתי את השייך: „באינו שפה ובאינה כתב?“ תלה בי הלה עין של תמיהה תמימה והשיב: „כלום יש כאן שאלה? מרסית!“ אך דבר שהוא נחמד בשייך זקן המרוחק מעסקי העולם הזה וחי בדי אמותיה של הספרות הדתית הקדומה, ור ומורו הוא כשאנו מוצאים אותו באדם הנתון במרכזן של תוויות הפוליטיקה החדשה והמתיימר לתרום את תרומת האיסלאם לשלום בין העמים ולצדק בין המעמדות.

ועם כל זה אין עזאם מן הגרועים שבהם. עזאם נולד בשנת 1893 — הספיק, איפוא, לגדול ולהתחנך עוד קודם שנודעו יסודותיה של תרבות המערב. במלחמת העולם הראשונה, הוא עדיין בן המאה התשע־עשרה, וקבלה בידיו ש„טון טוב“ הוא להתחס אל ערכי הרוח והקידמה בהערצה בלתי מעוררת. דבר זה ניכר גם ביתחו אל היהודים. לגביו הם מה שהיו בעיני המתקדמים והנאורים במאה הקודמת: שכבה של משכילים ובעלי השפעה, מאוחדים איחוד מהודק בקשרי דת, שהיא פרטיקולריסטית ולאומית ביסודה (עמ' 31); ו„טון רע“ הוא להיות אנטישמי. אופייני הוא, למשל, איך הוא מדבר על טבח אנשי שבט קרייטה היהודי בידי מוחמד (המאורע אשר טשרניחובסקי שר עליו), אין צריך לומר שכל מלחמותיו של נביא האיסלאם הם בעיני עזאם מלחמות הגנה וצדק, אך כשהוא בא אל פרשה זו של רצח בני קרייטה, הוא מגמגם — ואף על פי שהיה יכול להצדיקו בטענות המקובלות במסורת המוסלמית, הריהו פוסק שהמסורות בענין זה אינן ברורות כל צרכן ומשום כך אי אפשר לדעת מה קרה כאן באמת. לפנינו סטייה ראויה לשבת מן הקו של קנאות ללא רתיעה הנמשך בכפר כולו (עמ' 94). כמוכן, אין חסרים כאן הסיפורים הידועים על יחסו הטוב של מוחמד אל בני הדתות האחרות, כגון קימתו לכבוד הלוחיה יהודית באמרו: „האין זאת נשמת אדם, שהלכה לעולמה?“ (עמ' 96).

ואף אין הספר חסר־ערך כעדות שלא במתכוון, כדברי מסית לפי תומו, שעה שעזאם מדבר על השקט הפנימי והאושר הנובע ממנו למאמין באיסלאם, מתיקות, ש„רק מייחדי ה' טועמים אותה“ — הוא מתאר בלי ספק מציאות נפשית

עזאם פחה על תעודת האסלאם בימינו

ש. ד. גויטיין

الرسالة الخالدة بقلم عبد الرحمن عزام مطبعة
لجنة التأليف والترجمة والنشر القاهرة

השליחות הנצחית, „מתקד על בשורת אללה הנצחית לכל הדורות, וההדר רכה שיש לקבל ממנה ביוגע לאברה ולמדניות, למלחמה ולטלוס, והיחסים הבין־לאומיים, לשט הסרת סיבותיה של המבוכה העולמית והיוזק התרבות במשען רוחני והקמת סדר עולמי חדש“. מאת עבד אל רחמאן עזאם, המזכיר הכללי של חבר המדינות הערביות, קהיר, 228 עמ' בפורמאט גדול.

כמחש בבשר התי, כך נתחבה בי וחזרה ונתחבה המימרא הארסית: „הדת היא אופיום לעם“, כל אימת שעיינתי בספרו החדש של עבד אל רחמאן עזאם, המזכיר (או, כפי שאומרים בערבית, „הנאמן“) של חבר המדינות הערביות ואחד האישים הבולטים בעולם הערבי והמוסלמי בימינו. ואופיום לא רק לעם, אופיום גם למחבר עצמו. כלומר הרדמת המחשבה הרצינית והחודרת ושיתוק רגש האחריות לתיקון החברה, וגרוע מכל: אילו היתה כאן צביעות ואחיות עינים במתכוון, היינו פוטי־רים ספר זה כאחד מלהטוטיו של דיפלומט זריו, אך לא כן הוא הדבר, יש כאן שטחיות תמימה, תוסר יכולת של ראייה מתוך קנאות דתית עיוורת, קיצונית ביותר, אף על פי שהמחבר לובש נוסח אירופה ומדבר בלשונותיה, ומשתמש בדפוסי מחשבה אירופיים (ואולי גם אינו מדקדק כל כך במצוות המעשיות של האיסלאם), כל אותם דיבורים הנאים על שיון העמים והדתות (!), ועל צדק חברתי ושלוש עולמי, אינם באים אלא כדי להוכיח שדברים אלה, שהוגי הדעות במערב מתגדרים בהם, „כבר כתובים“ בקוראן ובחדיית (זו תורה שבעל־פה למוסלמים), יתר על כן, ניתנים להתגשם רק בתוך מסגרת האיסלאם, היא הדת האמיתית היחידה (שים לב לשער הספר!). ביסודו של דבר, אין הבדל בין סופר „מודרני“ זה לבין השייך הבהאי הוקן שלי שלמדתי פרסית מפיו לפני עשרים וחמש שנה, הוא

בעיראק, איראן, אפגניסטאן, תורכיה, בולגריה וערב הסעודית. בספרו זה של מזכיר הליגה הערבית אין אף מלה אחת על הלאומיות הערבית. ואמנם יש להיראות שאין מקום ללאומיות זו בשיטתו. זיקתו האמרי ציונלית איננה ללאום, אלא לנביא מוחמד, מייסד העדה המוסלמית. ובזיקתו זו היא מתאחד עם רוב המודרניסטים המוסלמיים, עזאם הקדיש למוחמד גם ספר מיוחד „גיבור הגיבורים“ (1938), ששמו בלבד מעיד על הערצה בלי מצרים. וכעזאם עשו כמה וכמה משכילים אחרים, לדבות כמעט כל הסופרים בעלי שם פאן-ערבי, כגון טה חוסין, אל עקאד ומוחמד חוסין היכל. אלו עומדים לפני נברונה ציבור רית, שתוצאותיה עדיין אין לשערן. „בשיטת פולחן אישי במקום דת בעלת עיקרים, החלישו המודרניסטים, ואולי ערערו את היסודות עליהם צריך לעמוד האיסלאם, ובאכזה כל דת הטוענת לאוניברסליות וליסודות מוסריים, המודרניסטים הגבירו את האויב טנסיביות של ההרגשה הדתית המוסלמית. אך אינטנסיביות אינה תמורה לאיכות.“⁵

בין כך ובין כך אנו מוצאים שהרגשה זו של אחדות המאמינים והתגלמותה — הזיקה האמוציונלית החזקה לדמותו המדומת של מוחמד — הגיעה בעזאם לידי מיפנה מעניין: הוא חפץ להעבירה אל האחדות הגדולה יותר של כלל האנושות, בתנאי כמובן שהאנדר שות תהיה מאמינה באלהים. וכאן מסתבך המחבר בסבך של סתירות לאין קץ ומחשבות שלא הבשילו כל צרכן. מצד אחד הוא מכריז (עמ' 149): „נשוב אל הדתות ונפיק מהן הדרכה. נעשה תיאום בין דתות אלה, כדי שנשאב מתיאום זה כוח להשגת שיווי משקל בחיי הרוח ובחיי החומר, כפי שהזמינני לכך אללה באמרו (קוראן סורה 42, פסוק 13): נתן לכם (אלהים) מן הדת אותו דבר שציווה מקודם לנות ואשר גילינו אליך (מוחמד) ואשר ציינו לאברהם ולמשה ולישו לאמר: קיימו את הדת ואל תהיו מחולקים בה“. כלומר עזאם חפץ לבנות את תהיית העולם על האמונה התמימה, אך מצד אחר הוא ידע (עמ' 171): „לא העמים המפגרים, והם המוסלמיים, ולא המתקדמים, והם הנוצרים והיהודים, יש בהם עוד מיראת השמים. נבלו האמונות ושולטת חיבת העולם ופשו המתורות וכלום כבר בא איומו של אללה (קץ העולם בתוך יום הדין הגדול)“. אמנם הוא מוסיף: „אך אנו מקוים שאללה יתקן את יישובו של עולם על ידי אנשים מצומקייבטן (חסידים בעלי כיוון סגפני) האוהבים את האמת, כאשר יאהבו בני זמננו את הכסף ואת התענוגות...“ אך הצעותיו

⁵ H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, University of Chicago Press 1947

שיש להתחשב בה. ציור מעמיק של שקט זה וכל מה שנובע ממנו ניתן במאמר „האיסלאם ואנחנו“ של ז'אן עבד אלג'ליל, מוסלים שהתנצרו, התנור ומשמש היום פרופסור ב„מוסד הקאטולי“ המפורסם בפאריס: ההרגשה שהם בעלי הדת השלמה והמוגמרת הזקה כל כך בקרב המוסלמים המאמינים, שעצם הרעיון שיש צורך בהתקדמות נראה כאבסורד. קשורה בכך השקפה אחרת, גם היא הרת סכנות: מכיון שהאמונה הטהורה באללה היא המקור לאושר היחיד ולתקנת החברה, הרי אין פשע גדול כהטא הכפירה. „אין מעשה רע במקום שיש אמונה ואין מעשה טוב במקום שיש כפירה“. משום כך ציווה מוחמד להלחם בעובדי האלילים עד הרמה וללא רחמים (עמ' 11—15). מאכן גם הרגש החזק של אחדות עדת המאמינים, שהוא יסוד כל הספר. האמונה המשותפת יוצרת הרגשת אחווה, ביותר בשעה שאמונה זו נתונה במצב של סכנה, התקפה או השפלה מבחוץ. אופיינית בנידון זה הפסיקה הבאה מן הירחון „המורה החדש, כתביעת של הנוער האקדימי במזרח“: „גלחם נא לדתנו בכל עז, נאהב אדם — מפני שהוא מוסלים; נכבד אדם — מפני שהוא מוסלים; נעדיף אותו על כל איש זולתו — מפני שהוא מוסלים; ולעולם לא נתידד עם מי שאינם מוסלמיים, כי אין בידם בשבילנו אלא רעות“. עזאם קובע: „מולדת המוסלמים היא האיסלאם“ (עמ' 105). בכל ארץ מוסלמית יש למוסלים אותן תובות וזכויות כמו לתושביה המוסלימים הקבועים. למשל, מוסלים מארץ סין הנמצא בעיראק בדרכו לחג' בשעה שעיראק נמצאת במצב מלחמה, הייב להצטרף לשרות לוחמה. כשם שהוא זכאי בה לעזרה סוציאלית מלאה, אם הוא זקוק לכך. כל הקורא, בלא משפט קדום, בספרו של עזאם צריך להודות שרגש זה של אחדות המאמינים המת-כסא בו הוא רגש כן וראשוני, ותחילת יניקתו אינה בשיקולים מדיניים (המעלות של השתייכות לקיבוץ המקיף את ששית האנושות), אלא באדיקות בדת, שאפשר לדמותה לרגש האחוה המקרב את היהודי החרד ליהודי שומר מצוות בכל אתר ואתר ומפריד בינו לבין יהודי שאינו מודה בעיקר. אכן עזאם הגשים את רעיון האחדות האיסלאמית בחייו. עוד במלחמת הכלקן שוטט באלבאניה ומונטניגרו, ובתקופת מלחמת העולם הראשונה פעם באפריקה הצפונית המערבית. הוא שירת בשליחויות שונות

⁶ „L'Islam et Nous“, Nouvelle revue theologique, v. 65, p. 867 sq. מאמר זה של המומר, שנכתב לשם בירור קאטולי פנימי, הוא עדות עצמית מעניינת ביותר של אדם מבין.

בקוראן, ונתאשר בתורה שבעל-פה — וגם בהרגשה העממית באיסלאם — כי אלה ברא את האדם מדרגות מדרגות («איהשויון הטבעי של בני האדם», קוראן סורה 4, פ' 31 ו-33 וכו'), וכל אדם צריך להסתפק בהלקו. מלחמת מעמדות קיימת בשביל עזאם רק במערב (עמ' 124 ואילך). בין המאמינים אין מקום להפלייה מעמדית, שהרי כולם עבדים שווים לפני אלה, אך גם הוא מגמגם כשמגיע לשאלה: ומה לעשות כש אין הכל מאמינים? (עמ' 132).

אהרי כל אלה, גם הטיראדות הארוכות של המחבר נגד המלחמה והכרזתו על תורת פציפיזם גמור אינן עושות רושם. האיסלאם הוא, לפי הסברתו, דת פאציפיסטית מובהקת; הוא אוסר לפגוע בחייו ובר"י כושו של בן מדינה זרה הגר בארץ מוסלמית (עמ' 87) ואיסר איסור תמור לפגוע באזרחים. לא רק בנשים וילדים וזקנים, אלא אף בפועלים וחקלאים ובכל מי שאינו לוחם. (עמ' 90). ובכלל אסורה המלחמה זולת מלחמת מגן (עמ' 73) או מלחמה להגנת נתקף אחר (עמ' 81). כדברים האלה אפשר למצוא באמת בספרי משפט מוסלמיים. אך עזאם מרחיק לכת ומזדהה עם תורת גנדי האוסר לחלוטין כל שפיכת דמים במלחמה כבחיים הפרטיים. ועזאם מוסיף שאין זו אוטופיה, אלא שאלה של חינוך בלבד (183—185).

ראוי להוסיף שהדברים נכתבו קודם שהליגה הערבית יצאה למלחמה על הישוב היהודי בארץ-ישראל... «הוי אתם המאמינים, למה זה תאמרו את אשר לא תעשו?» (סורה 61, בקוראן, פסוק 2).

על החירות ועל המשטר

משה שטרנברג

על החירות מאת י"ץ סטיוארט
פיל, תרגם מאנגלית אריה סימון.
הוצאת הספרים של האוניברסיטה
העברית, ירושלים תש"ז.
על המשטר של נציגים
מאת י"ץ סטיוארט מיל, תרגם מאנג'ל
לית יוסף אור, ההוצאה כנ"ל.

אמר אדם: אלמלא אותם המעטים שבכל דור יוצקים מטבעות-דיבור היינו כאילמים, ולכל היותר היינו גזעים כעוים. אם לגבי דיבור כך, לגבי מחשבה לא כל שכן. בירוד מושגינו נעשה תוך סיבוכים ונפתולים לשוניים ומחשבתיים. מעטים עוסקים במלאכה זו ורק יחידים מצליחים בה. אחד מן היחידים הללו הוא הוגה הדעות האנגלי י"ץ סטיוארט מיל. בשנת 1859, לאמר לפני תשעים שנה, פירסם מיל את ספרו «על החירות», שלוש שנים לאחר כך יצא

של תיקונים ארגוניים, ולא מקוריים ביותר, כגון יצירת כמשל עולמי במקום המדינות הריבוניות וכו"ב. על אחדות הדתות מדובר לעתים רחוקות ובעפה רפה. לעימת זה מודגש בכל הספר ובתמימות מפליאה, שרק האיסלאם, האיסלאם של מוחמד, מוכשר לשמש בסיס לאחדות האנושות. «המערב» הוכיח בשתי מלחמות עולם, שתרבותו נכשלה, האימפריאליזם שלו (או בלשונו של עזאם: ה«אסתעמאר» — הקולור-ניואציה) הוא אבי אבות הטומאה. לעומת אלה, היכן תמצא בעולם עקרונות נפלאים של אחדות כמו באיסר-לאם? האם לא אמר מוחמד: «המאמינים הם כגוף אחד — כואב אכר אתך, משתתף בו שאר כל הגוף בחוסר שינה ובחוס», או: «המאמינים הם כמו נוסעים באניה אחת — לכל אחד מקום משלו. התהיל אחד קודח תחתיו, שאלוהו: מה אתה עושה? אמר: מה איכפת לכם? במקומי אני קודח. אם ימתו בידו, יינצל ויינצל, ולא יאבד ויאבדו עמו». האם שואל עזאם, יש עוד בעולם כמשלים הנעלים האלה ביהם היחיד לרבים, ואדם לחברו (עמ' 39—41)? אנו יודי-עים, כמובן, ששתי המימרות האלה של מוחמד מצויות יחד במדרש העתיק ויקרא רבה ד, ו, (עיין ספר האגדה לביאליקרבניצקי ג, כ"ב, ס' צד). אך לא זה העיקר, שעזאם מכריז כמינופולין של האיסלאם מה שבאמת אינו אלא מן האמיתות היסודיות ביהדות ובנצרות, אלא שעזאם מבקש להגיע לאחדות העולם דרך הרגשה קיבוצית, שאינטנסיביותה נובעת דוקא מעמדת איבה של הקיבוץ לזולת ועזאם הוא הראשון שבלא יודעים נהפס ברשתה של קנאות זו בלי הרף. אותה רפיפות של השיבה מציינת גם את דברי עזאם על יחסי מעמדות וצורות שלטון (עמ' 53). «מעולם לא התענינו המוסלמים בדרכי השלטון, אם הוא מלוכה או ריפובליקה, אם הוא אבטוקרטי או דימוקראטי, אך התענינו מלוא ההתענינות במטרת השלטון והיא האחריות ההדדית החברתית ושיהיו בני אדם שווים ושלא יהיה לאחד, או לסוג אחד, הפלייה לטובה על זולתו אלא ביראת האלהים ובצניעות... כי האיסלאם הפך באמיתת הדברים ולא בצורותיהם החיצוניות». דעות אלה אינן מתאימות כלל לאמת ההיסטורית, אפשר לומר, להיפך, שתוכן ההיסטוריה של האיסלאם הערבי בתקופתו היוצרת והפורה היה בעיקרו מלחמה על השלטון וצורתו, ובדין, שהרי צורת השלטון אינה דבר שבמקרה ולבוש חיצוני, אלא מפגינה את רוח התורה היוצרת אותה, והשנית, דעות כאלה עשויות להכשיר כל שלטון, ואפילו המושחת ביותר, ושלישית, הדעה שהאיסלאם דורש שויון חברתי, דבר שהמחבר חזר עליו כמה פעמים בספרו, הוא בניגוד לכתוב במפורש

כיבל את הבלתי צפוי. את ההפתעה. לבטחוננו רוצה היא בשיגרה. בדרכים מקובלות. מטבעו רוצה היה לראות את אזרחיו גוזרים לפי גיורה אחת. אילו היה הדבר בידו, היה מקציע את אופים של כולם לפי טופס אחד ותחת לגדל אנשים היה מייצר מכונות. "מגמת השינויים ההולכים ונעשים בעולם", אומר מיל, "אינה אלא להגביר את כוח החברה ולהקטין את כוח היחיד", ופירושו של דבר להפוך את האנשים לדומים זה לזה במידת האפשר. בוא וראה, כיצד האוניפורמיות משרתת בעולם. רוב האנשים נוטים ללבוש אותו דבר, לאכול אותו דבר, לקרוא אותם הדברים ולבקר באותם המקומות. לעיניך ממש מתרחש תהליך בלתי פוסק של הידמות, של טשטוש השונה והמבדיל. ואם תשאל את מיל: ומה רע בדבר? יאמר כי על ידי טשטוש זה של השונה, על ידי יצירת חדגוניות שבתיים אתה סיתם את המקור לכל התקדמות ולכל התפתחות. שכן ראשיתו של כל שלב בהתקדמות נעוצה בשונה מן הרגיל, בסטייה מן המקובל. במה שהוא כביכול משונה ומוזר. הסוטה מן המקובל הוא תמיד היחיד. הרבים אינם סוטים. כל הידוש שנתחדש בעולם מקורו היחיד. כל מכהג וכל דעה מקובלת אינם אלא מעשה שעשאו איזה יחיד לראשונה. הספונטאניות האישית של יחידים אלה היא מקור ההתפתחות. אילמלא אלה שקמו לאנשות, לא היו חיי אנוש אלא שלולית של מים עומדים". לפיכך סבור מיל שאם יש דואג להיטיב טוריה ולקידמה עליו לטפח את הקרקע שממנה גדלים גדולירוח אלה. וקרקע זו היא התיירות. חופש המחשבה וההבעה וההתנהגות.

אך תהא זו טעות לחשוב שלדעת מיל מטרת החברה היא לשמש מעבדה לגבורירויות. מטרת החברה היא מטרת האדם. ומטרת האדם היא אִשְׁרוּ. ואִשְׁרוּ של האדם הוא במה שהוא יכול לפתח את אישיותו על כל האפשרויות הגנוזות בה. מתוך הכרה ורצון בהתאם לסבעו. והואיל וכל אדם, והמדובר הוא במבוגר ובבן תרבות, ייטיב לשפוט מה טוב בשבילו, נמצא כי אדם חי חיים מאושרים עשה שהוא פועל בהתאם לתכנית שהיא עצמו קובע לעצמו. מוטב לו לאדם שיחיה חייו לפי תכנית שיקבע לעצמו אף אם זו אינה שלמה מאשר יהיה לפי תכנית שנקבעת לו מבחוץ גם אם זו מעולה ביותר. כל שמקבל את השקפתו מבחוץ. מממשל-תו. כמפלגתו. ממעמדו. בלא ששקל והגה בעצמו, כל שפועל מתוך צו מבחוץ, חי חיי שיעבדו. ובתוך אויר רה שכולה עבדות רוחנית", אומר מיל, "יכולים בודדים להגיע לדרגה של הגיידעות גדולים, אבל באיורה של עבדות רוחנית מעולם לא היה ואף לא יהיה עם פעיל בשדה הרוח". כדי שאנשים רגילים יוכלו להתרומם לרמה השכלית והמוסרית אשר

ספרו, "על המשטר של נציגים", ספרים אלה נעשו תוך זמן קצר לאחר הופעתם לכוח מחנך ומודריך לאומה האנגלית. הם עיצבו את דמותה של דעת הקהל והשפיעו בעקיפין על דרכי השלטון והחקיקה של בריטניה. רישומי ספרים אלה ניכרים עוד היום בספרות הפילוסופית-מדינית של אנגליה של זמננו.

ב.

שני הספרים הם, בעצם, שני פרקים של מסכת אחת. והיא מסכת היחסים שבין היחיד והחברה. בין האזרח לבין המדינה. רשות הפרט ורשות הכלל רשות אחת היא או שמה רשויות שונות הן? אם אחת היא, ועניני הכלל חופפים בכל עת את עניני הפרט, מניין התנגשות מתמדת זו בין שני אלה, שמצד אחד היא מתבטאת בחקיקת תוקים הבאים לעכב בידי היחיד מעשות כרצונו ומצד אחר — בהפרה שמפר היחיד את התוק, שמביאה עליו עונש שכרוכים בו צער ויסורים? אם שונות רשויות אלו, מה תחומי של היחיד ומה תחומי של הכלל? האם ישנו עקרון ברור שעל פיו ניתן למתוח את קריהגבול בין התחומים ולמנוע על-ידי כך פגיעות הדדיות שתוצאתן היא תמיד פגיעה באדם ובחיו? במלים אחרות: באיזו מידה רשאית החברה להטיל את מרותה על הפרט ולצמצם את חירותו?

בספריו מנסה יון סטיוארט מיל להשיב תשובה על שאלה זו. בספר "על החירות" נוסח העקרון וסומנו הגבולות. בספר "על המשטר" גידונה צורת השלטון שהיא בלבד עשויה להבטיח את שלמות הגבולות והיא בלבד ערבה לכך שצד אחד לא יחרוג כמסגרתו לקפח את חלקו של האחר.

מעצם נטייה גושאיר-הדין של שני הספרים ברור כהי תפיסתו היסודית של מיל בדבר היחס שבין היחיד לחברה. היחיד והחברה הם, לדעת מיל, שתי רשויות נפרדות. האדם צריך לחיות בחברה, זהו הכרח שאין להימלט הימנו. מוסדות המדינה שבהם מתרכז הכוח הקיבוצי, השלטון, ממלאים תפקידים חיוניים בקיומו של האדם ואפשרות התפתחותו. אולם מוסדות אלה שהוקמו על מנת לספק צרכים מסוימים של היחידים, משהוקמו, מגלים הם נטייה לדרוש לעצמם זכות קיום ללא כל תלות ביחידים שהקימו אותם. להיפך, מתגלה בהם נטייה ברורה לשעבד את היחידים ולהפכם להם לכלים. האמצעי הנוסף למטרה והמטרה לאמצעי. והו טבעו של שלטון, של כל שלטון, בין אם הוא שלטון יחיד, שלטון רבים, ואף שלטון דמוקרטי אם רואים אותו כשלטון של הריב המספרי בלבד. השלטון השואף לקיים את מעמדו מבקש להרחיק כל שנראה לו כבלתי מסוים ומגודר. אין הוא סובל שוני ורבגוניות. אין הוא

יכולה להימלט מליקויי שלטון, לאמר מן הנטיה לשיגרה, לביורוקרטיה, לשעבוד למומחים, הכופים את רצונם על האזרחים. גם בדמוקרטיה יש סכנה של עריצות. נגד סכנה זו יש להקים כוח והכות הנה היא, קודם כל, מציאותם של אזרחים בעלי הכרה הפעילים במוסדות המדינה, ושנית קיום של מיעוט אשר יעמוד מול הכוח השליט. מיל טוען לזכות המיעוט ותובע לו זכות ייצוג בשלטון. דעת המיעוט היא, לעתים קרובות, מעין אזעקה ואזהרה, כי יש ענינים חיוניים שהם מונחים על ידי שלטון הרויב, כשם שהאמת נמצאת בדרך כלל באמצע בין דעות מתנגדות, כך גם הפעור לות הנכונות של שלטון דמוקרטי הן תוצאות של התנגשות הוגנת שבין המפלגות. מתוך המתחיות הקיימת בין המפלגה השומרת על הסדר הקיים ובין המפלגה השואפת לקידמה נקבעת דרך הפעולה הנאותה של המשטר הדימוקרטי. נאמן לשיטתם ממליץ מיל על אבטונומיה רבה להנהלות המקומיות שהרי על ידי כך ירגיש האזרח כי הוא שותף לשלטון בפועל. הדבר יעורר את התענינותו, יקנה לו ראייה כוללת, יגביר את פעילות שכלו, ויגבש את אפיו המוסרי. בדיקת השלטון ומוסדות השלטון מבחינת ערכם החינוכי לגבי האזרח היא קו אפיוני לכל דעותיו ודבריו של מיל.

ד.

שני ספריו של מיל הם קריאתו של יחיד נגד סכנת דיכוי מצד הרבים, החברה והשלטון. מיל הוא אינדיבידואליסט אך רחוק הוא מאוד מן האגואיזם. לדעתו של מיל אין טובתו של הכולל ואין טובת החברה מתפרנסת אלא מטובתו של "האני", מי שחי חיים מלאים בהתאם לנטיותיו הטבעיות. מתוך פעילות שכלית ומוסרית, חי לא רק לטובת עצמו כי אם גם לטובת החברה. כי מה היא החברה אם לא היהודים המהווים אותה. האושר הקולקטיבי אינו אלא סכום אושרם של היהודים המצטרפים לקולקטיב. נאמן לשיטתו של עצמו הוסיף מיל להטות אוזן לדעותיהם של אחרים גם לאחר פירסום ספריו. הוא עזב את הבסיס של האינדיבידואליזם הקיצוני ועובר לשיטת הקולקטיביזם. הוא הבין כי קשה, קשה עד למאד, להפריד בקו חותך אימתי מעשיו של אדם נוגעים רק לעצמו ואימתי נוגעים הם גם לאחרים, היכן סוף נזקו של היחיד וראשית נזקו של הכלל. מכאו ואילך הוא טוען לזכות המדינה להתערב בהסדר העניינים בשטח הכלכלי ומתקרב לתפיסה של סוציאליזם מדיני. בהקדמה להוצאה השלישית של ספרו על "הכלכלה המדינית" וכן באבטוביוגרפיה שלו הוא בטעים את הצורך בשחרור האדם משעבוד כלכלי אף

להם הם מוכשרים הכרחי הוא שיתיו חיי חירות. מיל אינו מציע לנו מדינה אידיאלית ואינו מתאר את נושאי האושר. הוא רק מברר את התנאים אשר בהם יכול היחיד להיות מאושר. האדם מאושר כששכלו פעיל ורצונו מודרך. והתנאים לכך הם: האחד, חירות. חירות המחשבה וההבעה וגם חירות ההתנהגות במידה שאין בזו היזק לאחרים. והשני, שהוא תוצאתו הטבעית של התנאי הקודם, הוא קיום רבגוניות של צורות מחשבה ואפנירטיים. אין פעילות שכלית מצויה אלא במקום שיש דעות שונות ודרכי התנהגות שונות. רק במקום שיש צורך לבחור ולברר ולשקול שם ער השכל ומודרך הרצון. אם אתה מסכים שלפי מצבו של השכל כפי שהוא היום אין האמת מושגת אלא על ידי שיקול ועיין בדעות שונות ומנוגדות; אם גם אתה סבור שהאנושות מוכיפה עוד היום להתחבט בבחירת צורת החיים הנאותה; ואם נוסף על כך אתה סבור שאין דרך אחרת לגילוי האמת או צורת החיים הרצויה אלא מתוך שננסה את כולן — כי אז לא רק שתתיחס בסבלנות לדעותיו של הכולל אלא תבקש את הדעה המתנגדת, תטפה אותה ותעודדה. קיום רבגוניות במחשבה ובחיים הוא תנאי לפעילות השכלית והגפשית של האדם. לאמר תנאי לאשרו של היחיד, וממילא תנאי לאושר החברה. המסקנה ברורה: בתולדות דעות — ברכה, בזרמים בחינוך — ברכה, בצורות התישבות — ברכה, ברבגוניות חירות וחיים, בהדגוניות שעבוד וכות.

ג.

למדנו מהו היחיד ואילו הם צרכיו. עכשיו נשאל מה תפקידה של המדינה, אימתי רשאית היא להתערב בעניני היחיד? השיבתו של מיל היא: "ההגנה העצמית היא המטרה היחידה שלשמה רשאים בני אדם כיהודים וכקייבין להפריע פעולת כל יחיד ויחיד בחברה". היחיד חייב ליתן דין והשבון לחברה על התנהגותו אך ורק כשהיא נוגעת לאחרים. אם היא נוגעת רק לו בלבד נכאי הוא לעצמאות מוחלטת. ברור, איפוא, שלפי עיקרון זה רשאית המדינה או החברה לעכב מעשה של אדם כשנזק צפוי ממנו לאחרים. זה תפקיד שלילי, אך גם תפקיד חיובי למדינה: לשמש מוסד המרכז את הלקח מנסיונותיהם של יהודים והתאגדויות ולהפיץ לקח זה בין היהודים, תפקיד של מדרך ומיעץ.

מהו, איפוא, המשטר ההולם ביותר תורה אינדיבידואליסטית זו של מיל? מיל מלמד כי המשטר הדימוקרטי הוא המשטר הנאות ביותר בו ניתנת לאזרח האפשרות להפעיל את כוחותיו וכשרונותיו. אלא כיון שדמוקרטיה היא שלטון, ולא שלטון העם על העם כי אם שלטון של רוב העם על כל העם, אין היא

עשויים הגורמים האידיאולוגיים בתנאים מסויימים להכריע את הכף, ולא היא. וגם המשל על פועלים ריאקציוניים אינו במקומו. האמת היא, שאידיאות מפגרות בולמות את התפתחות החברה משום שהן משמשות את עניניהם התמריים-הכלכליים של כוחות האהמול שבחברה. התודעה כאן מפגרת מאחורי זהויה. אידיאות חברתיות חדשות באות לפתור בעיות וחדשות שהוצבו לחברה על ידי התפתחותה התמריית הכלכלית. ומשקמו הן הופכות כוח רציני. המצניד את החברה קדימה, והפותר את הבעיות הללו. אידיאות אלה עיקר כוחן במוצאן התמריי. עצמאותן אינה אלא יחסית. גם ב"עצמאותן" זיקת יסוד להן לצור מחצבתם התמריי. כל האידיאות הגדולות, הנעליות והנשגבות, חיוניות ורצינותן במה שהן משקפית את צרכי התפתחות החיים של החברה.

לוקאץ' הוא בעיני מתברנו "אחד מגדולי הדיאלקטיקה המארכסיסטית". והנה לוקאץ' מכנה את הפילוסופיה המארכסיסטית "מארכסיזם דיאלקטי". מונח זה מופרך מעיקרו. כלום יש לך מארכסיזם בלתי-דיאלקטי? רק בין הניארו-מארכסיסטים יש המפרידים בין המארכסיזם והדיאלקטיקה. אך מארכסיסט מובהק יודע, כי המארכסיזם אינו אלא המאטריאליזם הדיאלקטי (להבדילו מהמאטריאליזם המיטאפיזי). האומר: "מארכסיזם דיאלקטי", כאילו הניח מציאותו של מארכסיזם מטאפיזי. שמיר, בנאמנותו למארכסיסט "גדול" זה, מקבל ממנו את המונח המוזר הזה ללא ביקורת... הייכות עם ברטראנד ראסל (עמ' 23-33) שופע חוסר-דיוק, שהוא פרי עירובי-תחומים. ראשית, אין לזהות את הסובייקטיביזם המעמדי עם משאלות ורגשות "מוסריים". מפלגת-המעמד היא המייצגת את הגורם הסובייקטיבי — הפעילות המהפכנית, וההכרה המעמדית, — והיא גם המייצגת את ה"שאיפה לדיקטת החוקיות האובייקטיבית, התיאמת עם האופטימיזם האידיאלי של המעמד הפרולטארי העולה". סובייקטיביזם מעמדי זה הוא יסוד חשוב במארכסיזם, ואילו שמיר מזהה אותו עם התביעות המוסריות המופשטות של הסוציאליסטים האוטופיים. כלום אין הוא יודע מה רב ערכה המגייס והמארגן של ההכרה המעמדית, אשר אין דבר לה עם שאיפות "מוסריות מופשטות"? טענותיו של ראסל ניתנות להפרכה ללא כל "מחקר" המלאכיתי על מדע ואידאולוגיה, המאפיל ומכביד על הענין.

ההכרה האנושית היא אובייקטיבית אך לא אבסולוטיסטית. האמת המדעית אינה... מוחלטת, היא בחינת תהליך המתפתח עם האנושות, החברה והמדעים" (עמ' 123). אידיוק משווע! המארכסיזם אינו גורס אבסולוטיזם כמוזן הפילוסופיה האידיאליסטית. אך

שיודע הוא כי פתרון הבעיה הכלכלית אינו עדיין פתרון בעית האדם.

מיל כתב בשביל האנגלים. עם שתי מאות שנים במדינה מאורגנת לפי דפוסיים ומנהגים מקובלים צריך שיודעוהו לכבד את השונה והסוטה. טוב ללמדו כי ברכה בפילוג של דעות. עם של בינונים, כפי שקורא מיל לאנגלים, הנוטים להיות דומים יותר מאשר שונים, צריך שיעירו לו על החשיבות בספונטאניות האישית. אנו היהודים נזקקים לעצה הפוכה כמעט. אנו שנת-ברכנו בפיצול דעות ובספונטאניות אישית, לשבח ושלא לשבח, ראוי לנו שנמצא דפוסי חיים אחידים לצקת בהם את שטף חיינו ומוטב כי נחשוב על חובתנו מאשר על זכותנו. עם זאת יזכירונו שני הספרים של מיל הרבה ממה שאנו חייבים ללמוד ולדעת: שהאדם הוא מטרה למדינה ולא כלי לה; שפיתוח הכוחות האישיים הוא תנאי לאושר האדם והחברה; שריבוי צורות חיים ודעות הוא תנאי לגידול אנשים חפשיים ובעלי אופי; שסכנת עריצות קיימת גם בדימוקרטיה. אלה הם רעיונות הראויים שנעיין בהם עיין היטב.

באהלו של המארכסיזם

יעקב ברזילי

מארכסיזם פילוסופיה מאוזנת וסופית פועלית. מרחבת תשית.

ספר זה מגילות מגילות ניתן. המחבר גזמו כותב: כל פרק אשר בספר מהווה שלימות כשלעצמה. הקורא המתעניין בשאלות מסויימות בלבד יוכל לעיין בו גם מבלי לקרוא בפרקים אחרים. ואמנה הקשר שבין פרקי הספר רופף מאוד. ומוטב היה למען הדיוק לכנותו "קובץ" ולא ספר. מה גם שפרקים אחדים כגון פירסמו קידם, אף על פי כן, תומר שבספר עשיר ומגוון ומקיף מרבית בעיות היסוד של המארכסיזם. בהצגת הבעיות והסברתן קדמו רבים למחברנו. לא נכון הדבר, שהמחבר מרכז גופי הלכה פילוסופיים הפזורים בכתבי אבות המארכסיזם" (מדברי התוצאה). אין הוא אלא מכנס בעיות-יסוד מארכסיסטיות, הפזורות בכתביהם של היקרי-המארכסיזם ומפרשו למיניר זה. והוא מגישן לנו בלשון בהירה ומיובנת. ואין לקפה שכר פוסולאריאציה.

לא כאן המקום להרצות את תוכן הספר, אשר ידבר במקצת אגב הערות-הבקורת. מהברנו בסביר (בעמ' 10) את תפקידם של הגירי מים האידיאולוגיים בחברה לפי המארכסיזם. לדעתי